

بررسی تأثیر تزیینات نگاره‌های بازمانده از مانویان در تزیین قرآن‌های قرون اولیه اسلامی موجود در موزه قرآن امام رضا (ع) *

علی اصغر شیرازی^{۱*}، ابوالفضل صادق‌پور فیروز آباد^۲

^۱ استادیار گروه پژوهش هنر، دانشکده هنر، دانشگاه شاهد، تهران، ایران.

^۲ کارشناس ارشد پژوهش هنر، دانشکده هنر، دانشگاه شاهد، تهران، ایران.

(تاریخ دریافت مقاله: ۹۰/۹/۲۷، تاریخ پذیرش نهایی: ۹۱/۴/۱۱)

چکیده

پس از حاکمیت اسلام، مانویان مانند سایر ادیان دیگر در ایران به مدت چندین قرن از آزادی نسبی برخوردار شدند که در تعامل با حاکمان جدید بودند و بدون تردید، حاکمیت جدید، از تجربه‌های مختلف سرزمین‌های جدید بویژه ایران بهره می‌برد. در همین هنگام بود که ایرانیان هنر خود را در خدمت مسلمانان قرار دادند. به مرور و با گسترش اسلام، سنت و فن تزیین و تذهیب کتابت قرآن کریم به تأثیر از هنر گذشته ایرانیان، قرار گرفت، به طوری که فن تزیین و تذهیب کاری در ادوار اسلامی هنر ایران، مقامی والا یافت. این پژوهش سعی بر آن دارد تا با بررسی تأثیر نگاره‌های مانوی بر تزیینات قرآنی، ارتباطات عمیق هنری موجود و انتقال و تکامل آن در دوره‌های بعد را بررسی نماید. هدف این پژوهش، یافتن ویژگی‌های تصویری، تزیینی و نیز نوع عناصر به کار رفته هنر مانوی در تزیین نسخه‌های خطی قرآن کریم از قرن اول تا ششم هجری موجود در موزه قرآن امام رضا (ع) می‌باشد. روش این تحقیق به صورت توصیفی - تحلیلی و شیوه گردآوری اطلاعات به صورت کتابخانه‌ای و میدانی است.

واژه‌های کلیدی

نسخه‌های خطی قرآن، هنر اسلامی، مانی، هنر مانوی، موزه قرآن امام رضا (ع).

* این مقاله برگرفته از پایان نامه کارشناسی ارشد نگارنده دوم با عنوان: "بررسی تأثیر تزیینات نگاره‌های بازمانده از مانویان در تزیین قرآن‌های قرون اولیه اسلامی موجود در موزه قرآن امام رضا (ع)". می‌باشد که در سال ۱۳۹۰ در دانشکده هنر دانشگاه شاهد به انجام رسیده است.

** نویسنده مسئول: تلفن: ۰۲۱-۶۶۷۴۱۸۸۰ - ۰۲۱-۶۶۷۲۳۳۳۷ - ۰۰۲۱ E-mail: A.Shirazi41@yahoo.com

مقدمه

رویکرد عرفانی خاص در ذهنیت هنرمند مسلمانی که با آیات و کلام حق هم جهت و هم راستا بود، تداوم یافت. احساس غربت در جهان مادی و اندیشه سفر به فراسو و تطهیر وجود خویش از حیات خاکی را به عنوان تداوم آموزه‌های تفکر مانوی می‌توان در آثار هنر اسلامی به خصوص در هنر تزیین و تذهیب قرآن کریم مکرر مشاهده نمود. خصلت همراهی نگاره‌ها با تعالیم مذهبی، خصلتی است که در بطن اندیشه هنرمند مانوی بوده است. این دین و خصلت‌ها و ویژگی‌های هنری مذهب مانوی و انتقال آن از طریق آثار هنری در کتابت قرآن کریم، بخصوص در تزیین نسخ خطی قرآنی به وفور دیده می‌شود. این پژوهش درصدد آن است تا با مقایسه تطبیقی آثار به جای مانده از مانویان و تأثیر آن بر تزیینات قرآن‌های موجود در موزه قرآن امام رضا (ع)، ویژگی‌ها و عناصر تزیینی فوق را نشان دهد.

قرآن کریم، کلام الهی و سرمایه جاودان انسان، از بدو نزول تا عصر حاضر و آیندگان همواره مورد توجه خاص مسلمین بوده و خواهد بود. کلام الهی در مدتی بسیار کوتاه، مرزها را درنوردید و در سراسر سرزمین‌های همجوار گسترده شد و قلوب آزادگان را مسخر خویش ساخت. شیفتگی مسلمین به این کتاب آسمانی، تا حد زیادی مرهون زیبایی‌شناسی کلام الهی است. لذا کاتبان و مذهببانان از همان آغاز تلاش کردند تا زیبایی معنا و لفظ را در صورت قرآن نیز متجلی سازند و از این رهگذر، خوشنویسی و تذهیب را در این کتاب مقدس به کمال رساندند، تا شایستگی بهتر انتقال کلام الهی را داشته باشند. مسلمانان از همان آغاز برای کتابت و تزیین قرآن کریم اهمیت خاصی قایل بودند، تا جایی که این دستاوردهای فرهنگی را مطابق هدف و خواست خود به کار گرفتند. باید گفت که تفکر مانوی در خلق آثار هنری به عنوان یک

هنر مانوی

مطالعه در خصوص مانویان از دو لحاظ حائز اهمیت است. یکی به لحاظ جهان‌بینی مانوی و دیگری به لحاظ هنری. با پژوهش در این باب متوجه می‌شویم، که هنر مانوی جدا

تصویر ۱- کشته شدن مانی، شاهنامه ابوسعیدی (دموت)، حدود ۵۳۷ ه.ق. مأخذ: (تهران، موزه رضا عباسی)

مانی و مانویت

مانی پایه گذار کیش مانوی است، که در ۲۱۶م از تباری ایرانی زاده شد (کریستنسن، ۱۳۸۲، ۱۴۵). در سال ۲۴۰ م، همزمان با تاج‌گذاری شاپور اول، مانی به تبلیغ احکام و دستوره‌های الهی پرداخت و در همان زمان محکوم و به دستور شاپور ایران را ترک گفت (ابن ندیم، ۱۳۸۱، ۵۸۲). وی خود را آخرین پیامبر آسمانی و آگاه به اسرار الهی نامید. تعالیم او تلفیقی از همه ادیان موجود در مرزهای ایران و همسایگانش بود و در نظر داشت با سفر و فرستادن سفیران به اقصی نقاط دنیا، دین خود را گسترش دهد. با به قدرت رسیدن بهرام اول دامنه فعالیت او محدود شد و عاقبت در سال ۲۷۶م، متهم به بدعت شده و زندانی گردید و بنا به گفته‌ای پس از چند روز در همان زندان به قتل رسید (تصویر ۱) (دکره، ۱۳۸۰، ۴۴).

مانی با سفرهای فراوان توانست افراد بسیاری را به آیین خود جذب نماید. به خصوص آنکه نوشته‌های وی، با نقاشی‌های زیبا و موسیقی همراه بود و با انعطاف‌پذیری خود، رنگ و بوی فرهنگ هر منطقه را به خود می‌گرفت (همان، ۴۱).

همچنین گفته‌اند که مانی برای آسان ساختن فهم فلسفه بسیار مشکل آیین خود، مفاهیم مجرد آنها را به وسیله طرح‌ها و رنگ‌ها نقش می‌کرده و به این ترتیب حکمت ماوراءالطبیعه دین خویش را بیان می‌نموده است (تجویدی، ۱۳۵۴، ۵-۹).

مانی خود عقیده داشت: «ادیان سابق فقط در یک ناحیه و یک زبان وجود داشتند ولی دین من چنان است که در همه نواحی و همه زبان‌ها انتشار یافته و در ممالک دور تعلیم می‌شود» (بیرونی، ۱۳۵۲، ۳۰۹-۳۱۰). گستره مانویت تا اواخر حیات مانی تا سرزمین اردن هم رسید. اما سرانجام در برابر حملات موبدان زرتشتی که موقعیت خود را در خطر می‌دیدند، شکست خورد (میرفخرایی، ۱۳۸۳، ۳۳).

و شاد و انواع سبزه‌ها به همراه نقره و طلای فراوان برای جلا و تشعشع است. رنگ زرد طلایی که مانی بسیاری از نقاشی‌های خود را با آن می‌آراست، رنگی است که نماد نور، روشنی، دانایی، معرفت و بی‌وزنی است. همچنین در ایران و بین‌النهرین، بر فن و نقش مایه‌های تزیینی مانوی تأکید زیادی شده و ذهن و قریحه اسلامی آن را مناسب با نگاره‌های با مفاهیم مذهبی و دینی نمود. مثل نگاره‌های موجود در نسخ خطی مکتب نگارگری بغداد و قرآن کریم، که صفا و آرامش مکاشفه‌ای در آن مجسم است (کلیم کایت، ۱۳۸۴، ۶۸). شاید یکی از مهم‌ترین مراکز در صدر اسلام و قبل از تأسیس بغداد، شهر کوفه بود که در تاریخ به علت مربوط بودن با تمدن ساسانی اهمیت خاصی یافته و چنان که گفته‌اند: «ایرانیان و مخصوصاً پیروان دین مانی، پس از قبول دین اسلام در کشور عراق گردآمده‌اند و در خدمت حاکمان وقت به عنوان منشی دربار و کاتب نسخ خطی قرآنی می‌پرداختند» (پاک سرشت، ۱۳۷۹، ۴۲۶).

ارتباط هنر مانوی با تزیینات قرآنی

نکته قابل توجه در نگاره‌های بازمانده از هنر مانوی، سبک ترکیب خط با نقش است که عیناً در دوران اسلامی، از جمله در تزیین نسخ خطی قرآن، این سبک مراعات می‌شود. به طوری که تأثیرات این نگاره‌ها در دوره‌های بعد و در مجموعه آثار هنری دوره اسلامی، مخصوصاً در هنر تزیین و تذهیب قرآن‌های قرون اولیه اسلامی مشاهده می‌گردد، زیرا هنر تزیین و تذهیب قرآن الگویی می‌شود برای رشد و بالندگی دیگر هنرهای اسلامی که به تأثیر از این هنر جایگاه واقعی خود را در گستره وسیعی از هنرهای اسلامی بدست می‌آورند. همچنین بر روی یکی از نسخ مانوی دیده شده که عنوان درشت‌تر از متن به رنگ درخشان زرین در میان ترنج کشیده شده و با شاخه و برگ تزیینی آرایش شده است. نمونه فوق و دیگر نگاره‌های مانوی که در آنها دقت و لطافت فوق‌العاده‌ای به کار رفته، شخص را به یاد هنر تزیین

تصویر ۲- مراسم آیینی مانویان (نوازندگان و خواننده)؛ خوچو، تورفان، سده ۸ و ۹ م / ۲ و ۳ ه. ق. مأخذ: (کلیم کایت، ۱۳۸۴، ۱۵۷)

از اندیشه و جهان‌بینی مانوی نیست و آنچه که در مورد مانویان جالب توجه است، خصیصه التقاطی بودن آنها و تأثیر این خصوصیت بر هنر مانوی می‌باشد (پوپ، ۱۳۷۸، ۱۳ - ۱۴). مانی خود در شمار هنرمندانی است، که برای اشاعه و حفظ و بقای کیش خود، دست به نقاشی، خوشنویسی و نَبیگان نگاری (اصطلاح ویژه مانویان برای هنر تذهیب) زده بود (اسماعیل پور، ۱۳۸۱، ۴۰). در کتاب بیان الادیان درباره مانی آمده است: «و این مردی بود استاد در صناعت صورتگری و به روزگار شاپور ظهور نمود. در میان مغان دعوی کرد و برهان او صناعت قلم و صورتگری بود». بنابراین اهمیت تصویرگری و ارژنگ^۱ نزد مانی تا بدان اندازه بود که بنا بر کتاب کفالایا، چون زمان مرگ مانی نزدیک شد، او با پیش‌بینی زمان شکنجه و آزار خود چنین گفت: «بر نگاره‌های خود می‌گیرم» (همان، ۱۱). هنر مانوی از همان آغاز ظهور آیین مانی - در حدود سه قرن پیش از ظهور اسلام - به عنوان عاملی کاربردی برای تعیین، توجیه و تبلیغ آموزه‌های آن و ثبت و ضبط و بیان اصول آیین مذکور به کار گرفته شد. به همین دلیل علی‌رغم اینکه آیین مانی از میان رفت، ولی تا مدت‌ها و پس از آن، هنر مانوی همچنان در فرهنگ ایرانی به عنوان نیروی پویا و پایدار به شمار می‌رفت (کلیم کایت، ۱۳۸۴، ۱۳). اما توجه مانویان به هنر نقاشی بیش از سایر هنرها بود به گونه‌ای که کتاب مصور مانی، ارژنگ بعنوان معجزه دینش به شمار می‌رفت. دوست محمد^۲ در دیباچه مرقع بهرام میرزا در این رابطه نوشته است: «پس از آنکه مردم از مانی طلب معجزه کردند، او در غاری به نقاشی مشغول شد و پس از یک سال آن را ظاهر ساخت: که در آنجا صورت انسان و حیوانات و اشجار و طیور و انواع اشکال که جز در آینه عقل به دیده خیال صورت نتوان بست و جز در صورت وهم و گمان در عالم عیان بر صفحه امکان نتواند نشست، منقش و مصور کرد» (مایل هروی، ۱۳۷۲، ۲۶۸).

از جمله ویژگی‌های کتاب‌های مانویان تذهیب کاری بود، زیرا معتقد بودند که: «وظیفه هنر آن بوده است که توجه را به عوالم بالاتر جلب نماید». تذهیب کاری کتاب‌های مذهبی که نزد مانویان رواج داشته، در حقیقت صحنه‌ای از نمایش آزاد کردن نور و روشنایی به شمار می‌رفته است، که در این راه مانویان برای نمایش روشنایی در آثار خود از فلزات گرانبهایی چون طلا استفاده می‌کردند، و ادامه این شیوه تزیینی بعدها و به تأثیر از هنر مانوی، در دوره اسلامی و در جهت تزیین آیات قرآنی بکار رفت (تجویدی، ۱۳۵۴، ۳۱ - ۳۲). آرایه‌های گیاهی در نسخ خطی مانوی، اغلب فراتر از عنوان می‌رود و همه حواشی آن را گل و برگ فرا می‌گیرد و این شگردی بود که در سَنن هِلنی که تزیین اروپا و آسیای غربی را در سیطره خود داشت، کاملاً غریب بود. ولی طرح افکنی که هنر مانوی دارد، وارد هنر کتاب آرایی ایران شده بود (هامبی، ۱۳۷۶، ۱۱).

در هنری مانوی، طراحی و رنگ در آثار نقاشی تُند و صریح و آثار مَمَلو از رنگ‌های قرمز، ارغوانی در زمینه آبی فیروزه‌ای

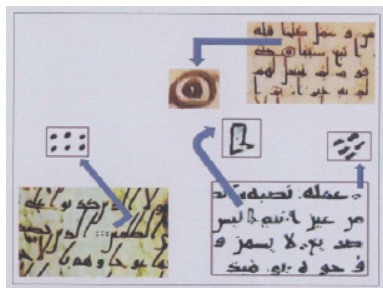
تزیین و تذهیب^۶ قرآن کریم در ابتدا به منظور تعیین سرسوره‌ها^۷ و تقطیع آیات^۸ و جزءها به کار گرفته شد، و غالباً در صفحات آغازین و پایانی کتاب مورد استفاده قرار می‌گرفت. سرسوره‌ها اغلب دارای نقوش تزیینی ساده و مشتمل بر یک

تصویر ۳- قرآن وقفی
محمد کثیر.
مأخذ: (کلچین معانی، ۱۳۴۷، ۳۰)

تصویر ۳- قرآن عثمان ابن حسین وراق.
مأخذ: (مشهد، کتابخانه آستان قدس، شماره ۷۰)

تصویر ۴- تزیینات بکار رفته در ابتدا و انتهای آیات قرآنی سده ۱ و ۲ هـ.ق / ۷ و ۸ م، تصویر نسخه بالا: کتابت شده در قیروان تونس. تصاویر نسخه پایین: کتابت شده در مدینه. مأخذ: (خلیلی، ۱۳۷۹، ۲۹-۳۴)

تصویر ۵- سر سوره به زر تحریردار و مزین به نقش ترنج با طرح اسلیمی، منسوب به امام رضا (ع).
مأخذ: (مشهد، موزه قرآن امام رضا (ع)، شماره ۱۵۸۶)

و کتاب آرایبی در قرون اولیه اسلامی می‌اندازد، که متأثر از هنر مانوی به وجود آمده بود (تصویر ۲).

«چند نقاشی دیواری که از داخل یک معبد متروک مانوی در ویرانه‌های تورفان به دست آمده از نظر ترکیب، رنگ و نقش مایه‌ها، شباهت‌هایی با آثار نگارگران ایرانی و نسخ خطی قرآنی نشان می‌دهد و دلیل آن است که شمار اندک مانویان باقی‌مانده در سرزمین‌های تحت حکومت اسلام، مهارت هنری خود را در اختیار فرمانروایان اسلامی قرار داده اند» (عکاشه، ۱۳۸۰، ۵۶).

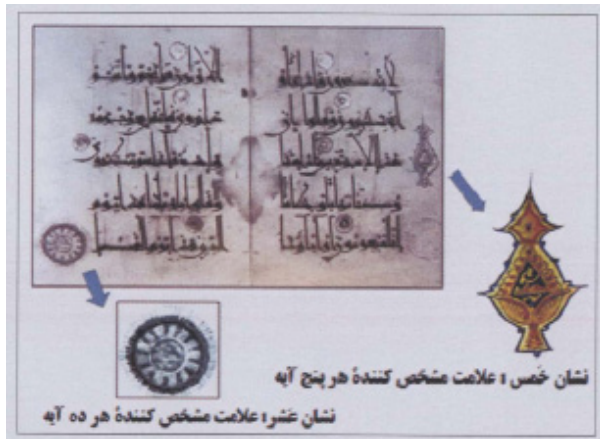
قرآن‌های خطی سده‌های اول تا ششم هجری موجود در موزه قرآن امام رضا (ع)

در گنجینه قرآن در حرم مطهر امام رضا (ع)، نزدیک به ۹۰ جلد قرآن، ۸ برگ قرآن بایسنغری، ۱۴ جلد مرقع و ۱۰ جلد لاک‌ی و روغنی نگهداری می‌شود. از این میان، پنج قرآن منسوب به ائمه اطهار (ع)، که شامل قرآن‌هایی به خط کوفی بر روی پوست و منسوب به امام علی (ع)، امام حسین (ع)، امام حسین (ع)، امام سجاد (ع) و امام رضا (ع) که اکثراً توسط شاه عباس اول صفوی به آستان قدس رضوی اهدا شده است. بیشتر این قرآن‌ها دارای نقاط شنگرف^۹ جهت اعراب و نقاط تیره‌نگ نیز برای اتمام می‌باشد. همچنین از کل تعداد قرآن‌های موجود در موزه قرآن امام رضا (ع)، حدود ۴۲ نسخه مربوط به سده‌های اولیه هجری می‌باشد. قدیمی‌ترین قرآن وقفی این گنجینه مربوط به سال ۳۹۳ هـ.ق/ ۱۰۰۲ م است که توسط ابوالقاسم منصور بن محمد کثیر^۴ وزیر سلطان محمود و مسعود غزنوی وقف گردیده است (تصویر ۳ راست). همچنین مجموعه قرآن‌های بسیار نفیس عثمان ابن حسین وراق، از دیگر آثار به نمایش گذاشته شده در این گنجینه می‌باشد. این قرآن‌ها مربوط به قرن پنجم هجری قمری و با خط کوفی مشکول^۵ نوشته شده اند (تصویر ۳ چپ).

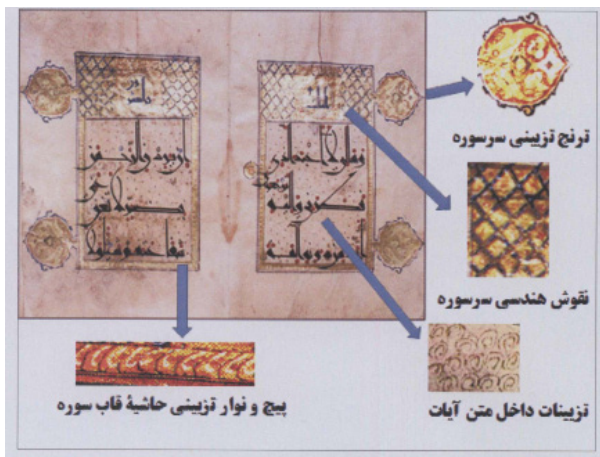
ویژگی‌های تزیینی به کار رفته در قرآن‌های قرون اول تا سوم

اهمیت تزیین و تذهیب قرآن در این قرون تا اندازه‌ای است که دوست محمد کاتب، در دیباچه‌ای که بر مرقع بهرام میرزا نوشته است، چنین می‌آورد: «و در اخبار چنین آمده است که اول کسی که خط نوشت و بانی این امر عظیم شد، ابوالبشر آدم صفی الله و ... و نیز اول کسی که به نقش و تذهیب زینت افزای کتابت کلام لازم الترحیب شدند حضرت امیرالمؤمنین علی (ع) بودند...» (مایل هروی، ۱۳۷۲، ۲۶۲). تزیینات قرآن‌های این قرون به خط کوفی و بیشتر منحصر به نقش‌های هندسی ساده است که همین نقش‌ها در دوره‌های بعد رو به کمال رفته و با الهام‌گیری از شیوه گل و برگ‌سازی مانوی و ساسانی فن تذهیب را پدید آورده است (تجویدی، ۱۳۵۴، ۵-۹) (تصویر ۴).

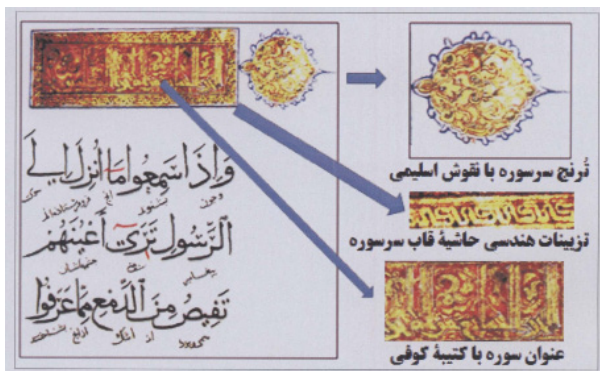
سهه بخشی زمینه در سرتاسر این قرون ادامه یافت. عنوان گاهی در درون یک شش گوش کشیده جای گرفت که مثلث‌هایی در زوایا داشت. گاهی هم عنوان فصل‌ها در دو صفحه متقابل کشیده می‌شد و با آن بخش از عنوان که وجه فرعی داشت، در مرجع مجزائی در خارج از حاشیة تحتانی خود سرفصل نوشته می‌شد.

تصویر ۶- نشانه‌های فواصل آیات و تذهیب حاشیه‌ای. مأخذ: (مشهد، کتابخانه آستان قدس رضوی، شماره ۴۶۸۰)

تصویر ۷- دو کتیبه مذهب همراه با ترنج حاشیه‌ای، اوایل سده ۵ ه.ق/۱۱ م. مأخذ: (مشهد، کتابخانه آستان قدس رضوی، شماره ۴۶۸۰)

تصویر ۸- کتیبه ای مرصع و مذهب با گره بندی تشعیری، اواخر سده ۵ ه.ق/۱۱ م. مأخذ: (مشهد، کتابخانه آستان قدس رضوی، شماره ۴۶۴۰)

ترنج در حواشی سوره‌ها بود و عناوین و عدد آیات را با قلم زرین و اعراب و اعجام را با رنگ‌های شنگرف از عنوان مشخص می‌ساختند و نقطه‌های حروف را با رنگ قرمز و سبز یا زعفران و آب طلا مشخص می‌نموده‌اند (لینگز، ۱۳۷۷، ۲۱۰) (تصویر ۵). همچنین بررسی تذهیب قرآنی آشکار می‌کند که هنرمند تذهیب کار همان کسی است که کادر اولیه صفحه را در صفحه‌آرایی افقی و عمودی ترسیم می‌کرده است (خلیلی، ۱۳۷۹، ۲۱).

ویژگی‌های تزیینی به کار رفته در قرآن‌های قرون چهارم تا ششم ه.ق

قرآن‌های این قرون نسبت به سده اول تا سوم هجری مراحل پیشرفت و ترقی را به لحاظ تنوع نقوش و تزیینات طی نموده و به سمت تکامل یافتگی پیشرفته‌ای از لحاظ کاربری نقوش و تزیینات پیش می‌روند. برخی از ویژگی‌های کلی قرآن‌های سده چهارم تا ششم ه.ق به لحاظ کتابت و تزیین عبارتند از:

۱- کتابت قرآنی به خط کوفی با کاربرد جزئی هنوز در این قرون ادامه دارد (تصویر ۷).

۲- استفاده از خط پیرآموز در قرآن‌های کتابت شده در ایران، کاربرد داشته است.

۳- استفاده از نقوش تزیینی در میان آیات قرآنی در این قرن کاربرد داشته است (تصویر ۷).

۴- بکارگیری خط کوفی در برخی از قرآن‌های به خط ثلث در عناوین، سوره و سرلوحه‌ها دیده می‌شود (تصویر ۸).

۵- بیشتر تزیینات به کار رفته در قرآن‌های این دو سده با نقوش هندسی است (تصویر ۷).

۶- نشان‌های ترنجی و تذهیب سوره در قرآن‌های به خط کوفی کاربرد داشته است (تصویر ۷) (پاک سرشت، ۱۳۷۹، ۱۱۴).

۷- گرایش به خط ثلث و نسخ در کتابت قرآن بیشتر شده و قرآن‌های با ترجمه، زیادتر است (تصویر ۸).

۸- علایم پایان آیات تخمیس و تشعیر^{۱۰} و به صورت تذهیب و مرصع^{۱۱} و عمدتاً به شکل یک شمسه^{۱۲} در پایان آیات و یا حواشی صفحات می‌باشد. نیز کلمه «سجده» در سوره‌های سجده‌دار در داخل یک کادر مذهب مرصع نوشته شده‌اند (تصویر ۶).

از ویژگی‌های تذهیب قرون ۵ و ۶ ه.ق که هم زمان است با دوران سلجوقی، این است که در یک صفحه سرلوحه دیده می‌شود و طراحی سرلوحه‌ها متنوع است و در بعضی از موارد تزیینی که صورت گرفته زمینه متن را تشکیل می‌دهد و نوشته‌هایی درون شمسه‌ها و اشکال هندسی است. نقش جدیدی که در این دوره بیان شده و از آن به بعد هم ادامه پیدا می‌کند، شامل هاله‌ای است که در واقع دورگیری حروف و علایم با رنگ طلا یا الوان هستند. در خارج این هاله صفحه با نقوش اسلیمی پر شده است، به طوری که نوشته برجسته تر از زمینه تزیین شده جلوه می‌نماید (همان، ۴۳۲). تقسیم‌بندی

نشان داده شده است. در تصویر فوق وجه مشترکی از نقوش هندسی به کار رفته در هنر مانوی در مقایسه با تزیینات قرآنی را مشاهده می‌کنیم، که در این تصویر نقوش شطرنجی فوق، گویای این مطلب در مقایسه تطبیقی با آثار قرآنی می‌باشد. این نقاشی را با نمونه ای همسان در تزیین یک سرسوره قرآن شماره ۷۰ موزه قرآن امام رضا (ع) مقایسه کرده ایم و می‌بینیم که چگونه یک فضای خالی داخل قاب سر سوره با نقش تزیینی فوق پُر شده است.

از جمله تزیینات هندسی قابل مقایسه، نگاره بوداست که در تصویر ۱۱ قابل مشاهده و با تصویر برگی از قرآن شماره ۶ منسوب به امام علی (ع) مقایسه شده است، و شامل دایره ای است بزرگ که در اطراف آن دایره‌های کوچک‌تری با فاصله ای متناسب با یکدیگر قرار دارند. این نقش با توجه به سادگی اش جزء اولین آرایش قرآن‌ها به شمار می‌رفت که همان نشان آیات است.

ب) بررسی و مقایسه نقوش گیاهی: در بررسی و مقایسه آثار مانوی با قرآن‌های موجود، کاربرد نقوش گیاهی به کار رفته در تزیین قرآن‌های موزه قرآن امام رضا (ع) و محل کاربرد آن به صورت گل‌های چند پر، غنچه‌های باز، گل لوتوس و ... مورد مطالعه قرار می‌گیرد.

۱- سرسوره‌ها: بعد از بررسی نقوش هندسی به نقوش گیاهی می‌پردازیم. صفحات متعددی از کتب مانویان به دست آمده که دارای متن و حاشیه بوده و تصاویری گیاهی به شکل شاخ و برگ پیچ و خم دار یا تصاویر اشخاص با لباس‌های در حال عبادت یا نواختن سازهای مقدس زینت یافته است. نکته قابل توجه و اهمیت در آثار مانوی که بار دیگر به آن اشاره می‌کنیم، سبک ترکیب خط با نقش است. چنان که می‌بینیم بر روی یکی از نسخ مانوی دیده می‌شود که، عنوان به رنگ درخشان و زرین در میان ترنج کشیده شده و با شاخ و برگ تزیین شده است (پاک سرشت، ۱۳۷۹، ۴۲۶). فن تزیینات به کار رفته در نگاره‌های مانوی، پایه‌ای برای شکل‌گیری فن تذهیب است، که عیناً در دوران اسلامی مراعات شده، و از ویژگی‌های تذهیب اسلامی بعد از طی کردن مراحل آغازین رسیدن به تزیینات گیاهی و طبیعت‌گرایانه و پُر کردن فضاهای خالی با استفاده از نقش و نگارهای گل آذین بود (تصویر ۲).

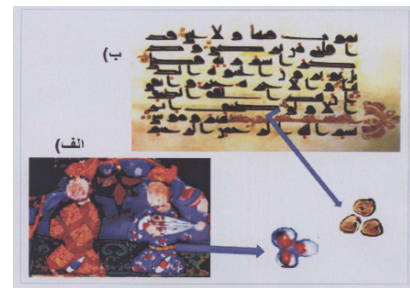
در تصویر ۱۲ الف: دو ایزد مانوی را که دارای هاله‌ای اطراف سر می‌باشند، را نشان می‌دهد، که یکی از آن دو در حال نواختن فلوت و دیگری چیزی بر دست دارد، و به صورت قرینه و روبروی هم روی یک گل نیلوفر آبی ایستاده‌اند. جامه این دو ایزد مانوی به سبک چینی و هندوی آسیای میانه بوده، و دستارها کلاً به سبک دربار ساسانی است. در تصویر ۱۲ ب: برگی از یک نسخه خطی قرآن به شماره موزه‌ای ۱۵۸۶، که سرسوره ای زرین با نقشی پیچان به طرح اسلیمی که دارای حالت مدوری بوده و به یک مرکز واحد متصل می‌باشد، در حاشیه صفحه این نسخه خطی مشاهده می‌شود، که قابل مقایسه است با نمونه مشابه مانوی که در تصویر الف دیده می‌شود.

مذهبان دوره سلجوقی و ادوار بعد تزیین سر فصل را در آخرین کلمه و یا کلمات فصل قبل رنگ آمیزی می‌کردند (تصویر ۷) (پوپ، ۱۳۷۸، ۲۳۸).

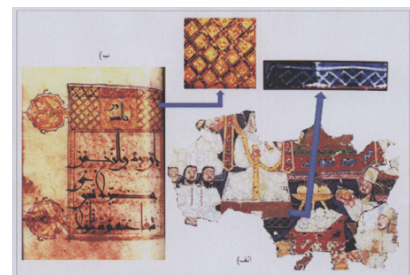
بررسی و مقایسه تطبیقی آثار

الف) بررسی و مقایسه نقوش هندسی: دسته اول از اشکال و تزیین‌هایی را که در هنر مانوی جستجو کرده و با قرآن‌های قرون اولیه (شامل قرن اول تا ششم ه.ق) موجود در موزه قرآن امام رضا (ع) تطبیق می‌دهیم، اشکال هندسی هستند. تقسیم‌بندی اشکال هندسی به صورت نقوش هندسی ساده، زاویه‌دار و دورانی بوده که در بررسی و مقایسه تطبیقی نگاره‌های مانوی با تزیینات قرآن‌های موزه قرآن امام رضا (ع) بدان پرداخته می‌شود. در بررسی تصویر ۹، قطعه‌ای از تصویر چند نوازنده، که در این مینیاتور، موسیقی‌دانان به ترتیب هر یک بر قالیچه سبز آراسته، نشسته‌اند. در مقایسه تطبیقی تصاویر الف و ب، تأثیر تزیینات هنر مانوی به کار رفته در تصویر الف، به صورت سه نقطه طلایی مثلث شکل که مشابه آن را در تزیین آیات قرآنی به عنوان علامت مشخصه و تعیین کننده ابتدا و انتهای آیات کاربرد دارد.

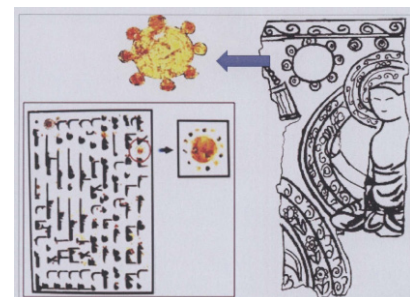
تصویر ۱۰، الف: بخشی از یک نگاره مانوی (صحنه بما)،

تصویر ۹- تأثیر نقوش هندسی نگاره مانوی (کلیم کایت، ۱۵۷۰، ۱۳۸۴) بر تقسیمات قرآنی. مأخذ: (مشهد، موزه قرآن امام رضا (ع)، نسخه شماره ۱۲)

تصویر ۱۰- تأثیر نقوش هندسی پُرکننده در آثار مانوی (Gulacsi, 2005, 85). بر تزیین قرآن‌های اولیه. مأخذ: (مشهد، موزه قرآن امام رضا (ع)، نسخه شماره ۷۰)

تصویر ۱۱- تأثیر نقوش هندسی هنر مانوی (Gulacsi, 2005, 85) بر تقسیمات قرآنی منسوب به امام علی (ع). مأخذ: (مشهد، موزه قرآن امام رضا (ع)، نسخه شماره ۶)

در برگ‌نرندۀ نقش‌هایی در هم پیچیده و به هم بافته‌اند که با نام نقوش ساده شده شناخته می‌شوند و هنوز عینیت گرابی‌ها و پیچیدگی‌های نقوش گیاهی (ختایی و اسلیمی) و طبیعت‌گرایانه را ندارند (تصویر ۴) (پوپ، ۱۳۷۸، ۲۲۴).

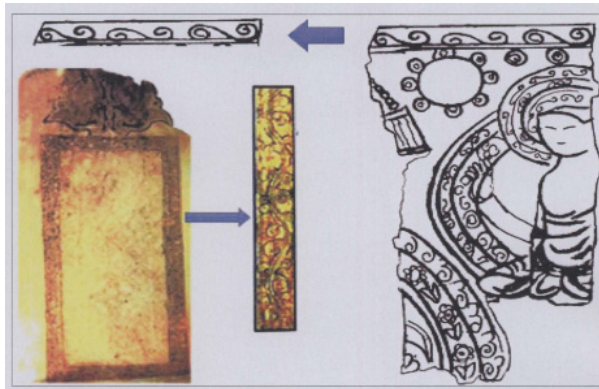
در تصویر ۱۴ می‌بینیم که حاشیۀ بالای تصویر نقشی ساده و پیچک مانند است که نظام آرایشی آن یادآور بندهای حلزونی شکل ختایی و اسلیمی است. این نقش را در تصویر ۱۴ با نقش حاشیۀ، سرلوح ۱۳ نسخه شماره ۶ موزه قرآن امام رضا (ع) مقایسه کرده ایم که هم از نظر طرح و هم از نظر کاربرد و نقش حاشیه‌مانندی که ایفا می‌کنند، با یکدیگر قابل مقایسه‌اند. نمونه‌های مشابه دیگری همچون نسخه شماره ۴۱ کتابخانۀ آستان قدس رضوی، دارای چنین تزئینی می‌باشد.

در تصویر ۱۵ در ادامه بررسی تأثیر هنر مانوی بر شکل‌گیری و تکامل نوارهای تزئینی به بررسی تصاویر الف و ب می‌پردازیم: در تصویر الف، برگی از یک نگارۀ مانوی، که دو ایزد مانوی را در این تصویر آورده که روی یک گل نیلوفر آبی زانو زده‌اند، جامۀ آدم‌ها به سبک هندوی آسیای میانه، و دستارها کلاً به سبک دربار ساسانی است. از تزئینات دیگر می‌توان به پیچ‌های تزئینی

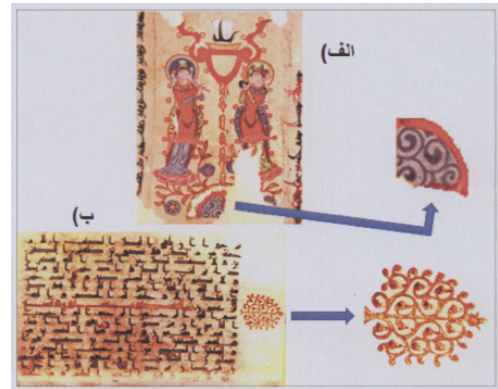
در بررسی تأثیر تزئینات به جای مانده از هنر مانوی بر تزئینات قرآنی، در تصویر ۱۳ به بررسی تطبیقی نقوش گیاهی می‌پردازیم. تصویر الف، بخشی از دیوارنگاره یک دیناور برجسته (مانی) که گزیدگان گردش حلقه زده‌اند. از نشانه‌های مهم برای شناسایی تصویر، هاله‌گرد سر دیناوران بزرگ است که دستاری آیینی، پرآرایه و بلند را چون تاج بر سر می‌نهداند. تزئینات به کار رفته در این دستار آیینی شامل آرایه‌های گل و بوته به صورت اسلیمی‌های پیچان می‌باشد، که در مقایسه با تصاویر ب، قرآن شماره ۵۶ و تصویر ج، قرآن شماره ۷۰ موزه قرآن امام رضا (ع) که مبین کاربرد نقوش اسلیمی در داخل و حاشیه سرسوره‌های قرآنی است، قابل مقایسه می‌باشد.

۲- نوارهای تزئینی

همان‌گونه که گفتیم در کنار نقوش هندسی در آثار مانوی، نقوش تزئینی دیگری را نیز شاهدیم که از آرایش‌ها و آرایه‌های هندسی فاصله گرفته‌اند و به مانند پلی برای رسیدن به طرح‌های گل‌دار و تزئینات شاخ و برگ‌دار محسوب می‌شوند. این نقوش

تصویر ۱۴- مقایسه تطبیقی نوار تزئینی در نگاره مانوی (کلیم کایت، ۱۳۸۴، ۱۵۶) با نوار تزئینی یک سرلوح قرآن.
 مأخذ: (مشهد، موزه قرآن امام رضا (ع)، شماره ۶)

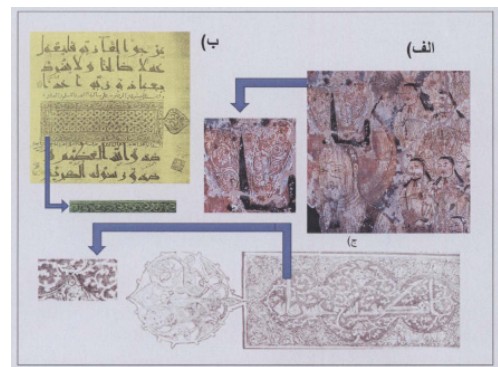

تصویر ۱۲ الف- بررسی و مقایسه تأثیر نقوش ساده شده (استیلیزه) نگارۀ مانوی.
 مأخذ: (کلیم کایت، ۱۳۸۴، ۱۵۷)

تصویر ۱۲ ب- تقسیمات قرآنی (سرسوره قرآنی) منسوب به امام رضا (ع).
 مأخذ: (مشهد، موزه قرآن امام رضا (ع)، نسخه شماره ۱۵۸۶)

تصویر ۱۵- مقایسه تطبیقی نوار تزئینی در نگاره مانوی (John c.Reeves, 1992, 238) با نوار تزئینی حاشیۀ کناری قرآن.
 مأخذ: (مشهد، موزه قرآن امام رضا (ع)، شماره ۷۰)

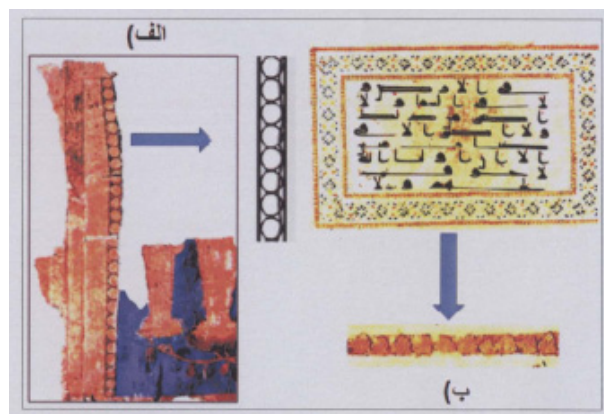

تصویر ۱۳- بررسی تطبیقی تأثیر تزئینات گیاهی به جای مانده از هنر مانوی (کلیم کایت، ۱۳۸۴، ۱۵۲) بر تزئینات قرآنی سرسوره‌های قرآنی.
 مأخذ: (مشهد، موزه قرآن امام رضا (ع)، شماره ۹۶)

گرفته‌اند مشاهده نمود که در تصویر ۱۸ نمونه‌هایی از آن را در تصاویر و هنر ساسانی مشاهده می‌کنید.

تصویر ۱۶- تأثیر نوارهای تزئینی مانوی (John c.Reeves, 1992,245) بر تزئین حاشیه کناری صفحات قرآن منسوب به امام سجاده (ع).
مأخذ: (مشهد، موزه قرآن امام رضا (ع)، شماره ۵۱)

تصویر ۱۷- تأثیر طرح نوار مرواریدی هنر مانوی (کلیم کایت، ۱۳۸۴، ۱۵۸) بر تزئین سرسوره قرآن شماره ۸.
مأخذ: (مشهد، موزه قرآن امام رضا (ع)، شماره ۸)

تصویر ۱۸- تأثیر طرح نوار مرواریدی در هنر مانوی (کلیم کایت، ۱۳۸۴، ۱۵۶)، در تزئین تقسیمات قرآن شماره ۹۶.
مأخذ: (مشهد، موزه قرآن امام رضا (ع)، نسخه شماره ۹۶)

حاشیه لباس ایزد سمت چپ اشاره نمود. در تصویر ب، بخشی از یک نسخه خطی قرآن به شماره ۷۰ موزه قرآن امام رضا (ع)، که با خط کوفی مشکول^{۱۴}، سرلوح زرنگار، دو ترنج زرین و دارای نوار تزئینی پیچ مانندی در حاشیه سرسوره و آیات قرآنی است، که از لحاظ مشابهت قابل مقایسه است با تزئینات به کار رفته در حاشیه لباس ایزد مانوی تصویر الف، که در تصویر ۱۵ به وضوح قابل مشاهده است.

ج) بررسی و مقایسه نقوش تجریدی

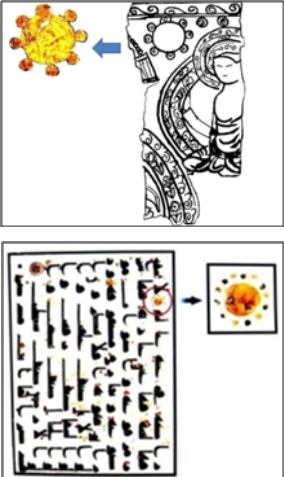
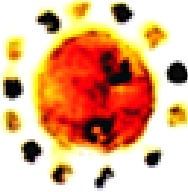

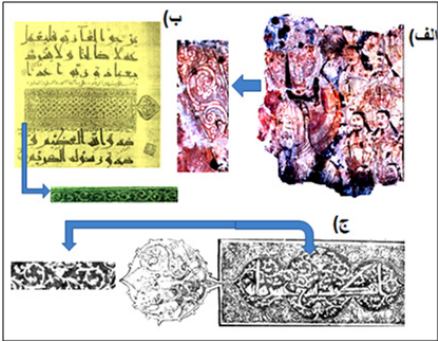

بعد از بررسی نقوش هندسی و گیاهی به نقوش تجریدی^{۱۵} می‌پردازیم که در حکم رابطی برای رسیدن هنرمندان به ترکیب‌های زیبای گل آذین بودند. در چگونگی پدید آمدن چنین نقوش‌هایی عقیده نگارندگان چنین است: اشکال انتزاعی مربوط به هنر یا تمدنی خاص نبودند و از موتیف‌های تزئینی بومی که خاص هر منطقه‌ای بودند فاصله داشتند. چنان که در آثار مانوی، نمونه‌هایی از این گونه‌اشکال را می‌بینیم. در راستای تلفیقی بودن آیین مانوی، و عقیده بر ایجاد دینی جهانی و مشترک، تزئینات کتب مقدس آنها نیز باید به سمتی سوق داده می‌شد که تنها متعلق به یک فرهنگ و یا یک تمدن خاص نبوده باشد و این بود که اشکال انتزاعی پدید آمدند، که به نوعی تلفیقی از هندسه و طبیعت بوده و قابل درک و فهم، و به عبارتی می‌توان گفت: طرح‌هایی مشترک و جهانی بودند و این ارتباط و قرابت بیشتری میان این آیین و مخاطبانش که کتب آن را می‌خواندند ایجاد می‌کرد و هر تمدن و کشوری با هر فرهنگ و سلیقه‌ای، از این نقوش انتزاعی برداشتی خاص خود را می‌کرد و این خصوصیت به این نقوش وسعت بصری بیشتری می‌داد. دین اسلام نیز در مسیر گسترش خود، چنین سیری را در میان کشورهای تازه مسلمان شده داشت و علاوه بر خود نقش، کاربرد این نقوش را نیز از آثار مانوی برداشت کرده و تأثیر پذیرفته است. در تصویر ۱۶ الف، بخشی از یک نگاره مینیاتوری با عنوان صحنه شهرباری، دارای تزئینات هندسی به صورت نوارها تزئینی لباس و نقاط ۴ تایی سفید رنگ روبروی هم که در حاشیه لباس متعالی‌ترین مقام روحانی مانوی می‌باشند. تزئینات گیاهی نیز به صورت گل نیلوفر آبی می‌باشد. تصویر ۱۶ ب، برگی از قرآن شماره ۱۵، دارای تزئینات هندسی مشابه تصویر الف، به صورت ۴ نقطه متمرکز که در بین آنها نقطه سیاه بزرگ تری قرار دارد و از لحاظ شباهت به آثار مانوی و تحت تأثیر آثار فوق می‌باشد. در تصویر ۱۷ نقش مروارید تکرار شده، ولی کاربری آن اندکی متفاوت است. به این صورت که نوار مروارید عنوان سرسوره و عدد آیات آن را احاطه کرده و نقش تزئینی به صورتی مستقل در سمت مخالف عطف کتاب اضافه شده است که در تصاویر به خوبی قابل مقایسه است.

نمونه دیگری از نوار مروارید را می‌توان به صورت نقشی گرد که در آن دوایر کوچک پشت سر یکدیگر و به طور منظم قرار

جدول ۱- مقایسه تطبیقی تأثیر تزیینات نگاره‌های بازمانده از مانویان در تزیین قرآن‌های قرون اولیه اسلامی موجود در موزه قرآن امام رضا (ع).

مقایسه تطبیقی	نقوش و تزیینات در قرآنهاي موزه قرآن امام رضا (ع)	نقوش و تزیینات در هنر مانوی	قرن شماره نسخه	نوع نقوش و تزیینات
<p>تأثیر تزیینات هندسی نگاره مانوی (سریک ایزد مانوی، مأخذ: کلیم کایت (۱۳۸۴)، ۱۵۳)) بر تزیین قرآن به صورت دایره و حلقه‌های متمرکز هم که نشان دهنده ابتدا و انتهای آیات می‌باشند. مأخذ: (مشهد، موزه قرآن امام رضا (ع)، شماره ۸)</p> 			<p>۸ق/م نسخه شماره ۸</p>	<p>ساده</p>
<p>نگاره مانوی (سریک ایزد مانوی، کلیم کایت، ۱۳۸۴، ۱۵۵)) با تزیینات هندسی به صورت اشکال مستطیل، مربع و نقوش درهم بافته که در تزیینات سرسوره قرآنی دیده می‌شود. مأخذ: (مشهد، موزه قرآن امام رضا (ع)، شماره ۱۷۷۱)</p> 			<p>۱۱ق/م نسخه شماره ۱۷۷۱</p>	<p>هندسی</p>
<p>تزیینات هندسی نگاره مانوی (جلدچرمی یک کتاب) مأخذ: (Gulacsi, 2005, 84) در اطراف نام سوره با استفاده از سفید آب تحریردار آورده شده است. مأخذ: (مشهد، موزه قرآن امام رضا (ع)، شماره ۳۴)</p> 			<p>۱۱ق/م نسخه شماره ۳۴</p>	<p>زاویه‌دار</p>

مقایسه تطبیقی	نقوش و تزیینات در قرآنهاي موزه قرآن امام رضا(ع)	نقوش و تزیینات در هنر مانوی	قرن شماره نسخه	نوع نقوش و تزیینات
<p>تأثیر نقش هندسی به شکل دایره ای با نقطه‌های پیرامونی (نگاره بودا، مأخذ: کلیم کایت، ۱۳۸۴، ۱۶۰)، که در پایان هر ده آیه دیده می‌شود. مأخذ: (مشهد، موزه قرآن امام رضا (ع)، شماره ۶)</p> 			<p>قرن ۵۳ ق/م نسخه شماره ۶</p>	<p>دورانی</p>
<p>تأثیر تزیینات دیوارنگاره مانوی (بخشی از دیوارنگاره یک دیناور برجسته مانوی) که گزیدگان گردش حلقه زده اند. منبع: (کلیم کایت، ۱۳۸۴، ۱۵۲) به صورت اسلیمی در تزیین سرسوره‌های آرایه‌های قرآنی، مأخذ: (مشهد، موزه قرآن امام رضا (ع)، شماره ۹۶)</p> 			<p>قرن ۵۴ ق/م نسخه شماره ۹۶</p>	<p>اسلیمی هندسی</p>
<p>تزیینات گیاهی نگاره مانوی (قطعه ای از تصویر چند نوازنده، مأخذ: کلیم کایت، ۱۳۸۴، ۱۵۷) به صورت گل چندپر و تأثیر آن بر تزیین علائم ابتدایی و انتهایی آیات قرآنی، مأخذ: (مشهد، موزه قرآن امام رضا (ع)، شماره ۳۰۰۴)</p> 	 	 	<p>قرن ۵۴ ق/م نسخه شماره ۳۰۰۴</p>	<p>چند پر و لوتوس</p>

مقایسه تطبیقی	نقوش و تزیینات در قرآنهای موزه قرآن امام رضا (ع)	نقوش و تزیینات در هنر مانوی	قرن شماره نسخه	نوع نقوش و تزیینات
<p>تزیینات گیاهی تجریدی مانوی (جلدچرمی یک کتاب، مأخذ: (84, 2005, Gulacsi)) که در تزیین سرسوره و سرلوح‌های قرآنی به کار می‌رود. مأخذ: (مشهد، موزه قرآن امام رضا (ع)، شماره ۹۶)</p> 			<p>۱۰ ق / ۱۰ م نسخه شماره ۹۶</p>	
<p>تأثیر نقوش تجریدی نگاره مانوی (قطعه ای از یک برگ کتاب با عنوان منقوش شده، مأخذ: (Robinson, 1997, 60)) بر تزیینات سرسوره ای به صورت نقوش گیاهی تجریدی مأخذ: (مشهد، موزه قرآن امام رضا (ع)، شماره ۱۲)</p> 			<p>۹ ق / ۹ م نسخه شماره ۱۲</p>	
<p>نقوش تجریدی نگاره مانوی (قطعه ای از یک برگ مصور، مأخذ: (Robinson, 1997, 68)) که در تزیین سرسوره‌های قرآنی به کار می‌رود. مأخذ: (مشهد، موزه قرآن امام رضا (ع)، شماره ۱۶)</p> 			<p>۱۰ ق / ۱۰ م نسخه شماره ۱۶</p>	تجریدی
<p>تأثیر نقوش تجریدی نگاره مانوی (درخت زندگی، قرن ۹ م، مأخذ: (John c. Reeves, 1992, 235)) در تزیین قرآن‌های اولیه. مأخذ: (مشهد، موزه قرآن امام رضا (ع)، شماره ۴۲۴۹)</p> 			<p>۹ ق / ۹ م نسخه شماره ۴۲۴۹</p>	

نتیجه

وابستگی‌های فرهنگی و نیز ریشه‌یابی عناصر تزیینی در هر دوره تاریخی و استمرار و نفوذ این تأثیر و تأثرات، ما را در شناخت هر چه بیشتر این اشتراکات هنری و فرهنگی موثر واقع گردد. با توجه به موارد مطرح شده در این مقاله در خصوص ویژگی‌های تصویری و تزیینی و نیز نوع عناصر به کار رفته در هنر مانوی و تطبیق آنها در تزیین نسخه‌های خطی قرآن کریم در موزه

در رابطه با بررسی تأثیر نگاره‌های مانوی در تزیین قرآن‌های موجود در موزه قرآن امام رضا (ع)، می‌توان چنین اظهار نمود که جایگاه هنر ایرانی در طول دوره‌های مختلف تاریخی مبتنی بر تزیین آثار هنری و هنرهای مربوط به آن دوره‌ها می‌باشد، لذا اهمیت این موضوع به عنوان کشف اشتراکات و شاکله‌های هنری تأثیرگذار بر دوره‌های بعدی و بررسی سیر تحول آن، می‌تواند

تجربیدی و کاربرد رنگ طلا و ... در نسخه‌های خطی قرآن کریم موجود در موزه قرآن امام رضا (ع) بیشتر از سایر عناصر تزئینی دیگر بوده است. همچنین در بررسی تأثیر نگاره‌های بازمانده مانوی بر تزئین قرآن‌های موزه قرآن امام رضا (ع)، محدوده‌ای بین سده ۳ و ۴ ه.ق / ۹ و ۱۰ م ما بیشترین تأثیرات برگرفته از هنر مانوی را مشاهده می‌کنیم. سرانجام در مجموعه آثار هنری مانویان و هنر تزئین و کتابت قرآن کریم در دوره اسلامی، یک روح و فضای کلی و شیوه‌ای از از تبیین زیبایی شناسی همگون و مانوس به هم قابل مشاهده می‌باشد.

امام رضا (ع)، چنین به نظر می‌رسد برخی ویژگی‌های تصویری و تزئینی در نگاره‌های باقی مانده از مانویان، شامل آرایش کتاب‌ها مشتمل بر کاربست جدول، نقوش گیاهی، هندسی و غیرهندسی، استفاده از رنگ‌های ساده و بدون سایه روشن می‌باشد، در قرآن‌های سده اول تا ششم هجری موجود در موزه امام رضا (ع) دیده می‌شود.

از طرفی نیز، به نظر می‌رسد که از میان عناصر تصویری بکار رفته در نگاره‌های مانویان، آرایه‌های گیاهی، نقوش هندسی، نقوش

فهرست منابع

- ابوریحان بیرونی، محمد بن احمد (۱۳۵۲)، *الاثار الباقیه عن القرون الخالیه*، ترجمه اکبر دانا سرشت، چاپ سوم، ابن سینا، تهران.
- ابن ندیم، محمد بن اسحاق (۱۳۸۱)، *الفهرست*، ترجمه رضا تجدد، انتشارات اساطیر، تهران.
- اسماعیل پور، ابوالقاسم (۱۳۸۱)، *اسطوره آفرینش در آیین مانی*، کارون، تهران.
- انوری، حسن (۱۳۸۱)، *فرهنگ بزرگ سخن*، چاپ اول، سخن، تهران.
- پاک سرشت، مرتضی (۱۳۷۹)، *خوشنویسی در خدمت کتابت قرآن مجید*، قدیانی، تهران.
- پوپ، آرتور (۱۳۷۸)، *سیر و صور نقاشی ایرانی*، یعقوب آژند، مولی، تهران.
- تجویدی، اکبر (۱۳۵۴)، *کتاب آرائی در ایران*، مجله هنر و مردم، دوره ۵، شماره ۴۹.
- خلیلی، ناصر (۱۳۷۹)، *سبک عباسی (قرآن نویسی تا قرن چهارم هجری)*، ناصر پورپیرا، کارنگ، تهران.
- ذکره، فرانسوا (۱۳۸۰)، *مانی و سنت مانوی*، عباس باقری، نشر فرزاد، تهران.
- عکاشه، ثروت (۱۳۸۰)، *نگارگری اسلامی*، غلامرضا تهامی، حوزه هنری، تهران.
- قلیچ خانی، حمیدرضا (۱۳۷۳)، *فرهنگ و اصطلاحات خوشنویسی*، روزنه، تهران.
- کریستنسن، آرتور (۱۳۸۲)، *ایران در زمان ساسانیان*، ترجمه رشید یاسمی، انتشارات صدای معاصر، تهران.
- کلیم کایت، هانس یواخیم (۱۳۸۴)، *هنر مانوی*، ابوالقاسم اسماعیل پور، چاپ دوم، اسطوره، تهران.
- گلچین معانی، احمد (۱۳۴۷)، *راهنمای گنجینه قرآن آستان قدس رضوی*، کتابخانه آستان قدس رضوی، مشهد.
- لینگز، مارتین (۱۳۷۷)، *هنر خط و تذهیب قرآنی*، مهرداد قیومی بید هندی، انتشارات گروس، تهران.
- مایل هروی، نجیب (۱۳۷۲)، *کتاب آرائی در تمدن اسلامی*، آستان قدس رضوی، مشهد.
- میرفخرایی، مهشید (۱۳۸۳)، *فرشته روشنی (مانی و آموزه‌های او)*، ققنوس، تهران.
- هامی، لویی و دیگران (۱۳۷۷)، *هنر مانوی و هنر زرتشتی*، یعقوب آژند، جلد سوم، مولی، تهران.
- John c.Reeves(1992), *JEWISH LORE in Manichaem cosmogony Monographs*, Hebrew union College Press, American.
- Gulacsi, Zsuzsanna(2000), *Mediaeval Manichaean book art*, Volume57, boston.
- Robinson,J.M ,Klimkit,H.J ,(1997), *Nag Hammadi and Manichaeen Studies*,Leiden Netherland.

پی نوشت‌ها

- ۱ نام کتابی است که توسط مانی، مدعی پیامبری در زمان ساسانیان نگاشته شد. در سراسر این کتاب از نقاشی به جای متن استفاده شده است. کهن‌ترین آریزنگ در تورفان چین بدست آمده است (میرفخرایی، ۱۳۸۳، ۵۹).
- ۲ خوشنویس، مذهب، مورخ هنری و نگارگر ایرانی (۹۰۲-۹۷۲ م)، که در کتابخانه شاه تهماسب صفوی کار می‌کرد (مایل هروی، ۱۳۷۲، ۲۶۷).
- ۳ رنگیزهای بیشتر متشکل از سولفات جیوه و به رنگ قرمز درخشان، معرّش شنجرف است و آن جسمی است معدنی (انوری، ۱۳۸۱، ۱۶۷۱).
- ۴ او از مردم قاین بود و پدرش، ابی الحسن کثیر، وزارت سامانیان را بر عهده داشت. خود را در روزگار سلطان مسعود غزنوی رئیس دیوان بود و امیر مسعود در باب لشکر با او مشورت می‌کنند (گلچین معانی، ۱۳۴۷، ۳۵).
- ۵ مشکول کردن گذاشتن حرکات کلمات در یک نوشته است (انوری، ۱۳۸۱، ۷۰۵۴).
- ۶ تذهیب: [عرب] ا[مص]. آراستن صفحه نوشته یا کتاب با نقش و نگاره‌هایی از آب طلا و رنگ‌ها و مواد دیگری همچون لاجورد، شنگرف، و مانند آنها (انوری، ۱۳۸۱، ۱۶۷۴).
- ۷ به معنی ابتدای سوره که با استفاده از عناصر و نقوش مختلفی تزئین می‌شد (مایل هروی، ۱۳۷۲، ۶۷۵).
- ۸ یعنی با جدا کردن آیات، از قراین موجود در آیات قبل و بعد از خود (مایل هروی، ۱۳۷۲، ۴۱).
- ۹ نقطه نهادن حروف، نقطه گذاری بر حرف‌ها، مقید کردن کتابت و نوشته‌ها به اعراب و نقطه را گویند (مایل هروی، ۱۳۷۲، ۵۶۷).
- ۱۰ در عرف کاتبان و مذهبان نسخ قرآنی، به علامت مشخصه هر پنج آیه (تخمیس) و به علامت مشخصه هر ده آیه (تعشیر) گفته می‌شده است. علت این تفکیک و تقسیم آیات قرآنی در کتابت نسخ قرآن به این جهت بوده است که قاریان برای آموزش و تعلیم قرآن به شاگردان، هر روز ده آیت سبق می‌داده‌اند (قلیچ خانی، ۱۳۷۳، ۹۳).
- ۱۱ [در لغت جواهر نشانند است]، در صورتی که در هر یک از نقش و نگاره‌های مربوط به نسخه‌ها و مرقععات جز آب طلا، از شنگرف، لاجورد، زنگار، زعفران و غیره به کار رفته باشد، آن نقش را مرصع می‌گویند و عمل آن را ترصیع، به خلاف نقش مذهب که در آن فقط آب طلا به کار می‌رود (قلیچ خانی، ۱۳۷۳، ۳۵).
- ۱۲ در عرف نسخه آریان و مذهبان شکلی را گویند مدور به سان قرص خورشید، که منقش و زرانود شده باشد و دارای شعاع‌هایی به اطراف که اصطلاحاً به آنها شرفه می‌گویند (قلیچ خانی، ۱۳۷۳، ۱۲۹).
- ۱۳ به شکلی هندسی، مزین به نقوش مذهب یا مرصع، که در قسمت فرازین نخستین صفحه نسخه می‌کشیدند (قلیچ خانی، ۱۳۷۳، ۱۲۳).
- ۱۴ خطی ساده و بی پیرایه، بدون اعراب و نقطه که در قرن اول هجری رایج بود (قلیچ خانی، ۱۳۷۳، ۱۹۵).
- ۱۵ انتزاع اسم فاعل منتزع بوده و به معنی جدا شدن و خلاصه شدن است و از همین رو با معنی تجرید می‌تواند مفهوم نزدیک به هم داشته باشند، چون تجرید نیز به معنی مجرد شدن و رها بودن و تنهایی جستن است.